

Gamlebyen historielag

Skriftserie nr 6

Oslos oppkomst

Petter B Molaug

Forord

Manuset for dette heftet, skrevet av Petter B. Molaug, ble presentert som et foredrag for Gamlebyen historielag, 28. september 1999, i samarbeid med Interesseforeningen Oslos Middelalder. Dette var bare noen få måneder før oppstarten av Oslos feiring av sitt 1000-års jubileum. Oslo feiret sitt 900-års jubileum i 1950, altså bare 50 år tidligere. Grunnlaget for den nye aldersfastsettingen av Oslos tilblivelse skapte en viss debatt og mange (de som husket 900-års jubileet) stilte spørsmål om hvorfor. Petter B. Molaug var sentral i de arkeologiske utgravningene og analysene som dannet grunnlaget for den nye aldersfastsettelsen.

Petter B. Molaug er arkeolog og har drevet utgravninger i Gamlebyen i Oslo siden 1970, og ledet mange til dels store arkeologiske utgravingsprosjekter i forbindelse motorveiutbygginger. Han arbeider som forskningssjef i NIKU, Norsk institutt for Kulturminneforskning i Oslo, men er ellers aktiv i Interesseforeningen Oslos Middelalder. Her er han både medlem av styret og redaktør av medlemsbladet til foreningen. Han har ellers publisert mange fagartikler om norsk middelalder. Petter B. Molaug har velvilligst gitt manuset til historielaget for denne utgivelsen, noe vi setter stor pris på.

*Helge Godø
Skriftserieredaktør*

Oslos oppkomst

av

Petter B. Molaug

Hva er hensikten for Oslo med å feire 1000 års byjubileum?

Har oppkomsten av en by noen betydning for oss i dag?

Og hvor sikkert er det at Oslo by virkelig er 1000 år gammel?

Hva var hensikten med å etablere en by innerst i Oslofjorden på denne tiden, og hvilke forutsetninger var det for en slik bydannelse?

Og til slutt: Hvordan så denne byen ut?

La oss begynne med spørsmålet om Oslos alder. Hvordan kan vi i det hele tatt vite noe om ting som har skjedd for 1000 år siden?

Skriftlige kilder

Det vanligst brukte kildemateriale til historien er skriftlige kilder. De eldste samtidige skriftlige kildene til Oslos historie er fra ca. 1135. Da blir Oslo oppregnet sammen med flere andre norske byer i *Historia ecclesiastica* av den anglonormanniske historieskriveren Ordericus Vitalis. De norske kongesagaene ble nedskrevet i første halvdel av 1200-tallet, men omhandler hendelser langt tilbake i tid. Før de ble nedskrevet ble fortellingene bevart ved at de ble fortalt. Fortellerkunsten var levende og sterk i vikingtid og middelalder, og i en tid da de færreste kunne lese og langt mindre skrive, ble det lagt vekt på korrekt viderefortelling. Viktigst var det for lovene, og det var egne lovsigesmenn som kunne lovene utenat. Sagaene var det imidlertid

ikke like viktig å gjengi ordrett, og meget er blitt lagt til og trukket fra gjennom tiden. Mest kjent av sagaforfatterne er Snorre Sturlasson som levde på Island fra 1179 til 1241. Han skrev kongesagaene, kalt *Heimskringla* i 1220-årene. Dels bygget han på muntlig tradisjon, men det fantes på denne tiden også eldre skriftlige beretninger, bl.a. *Fagrskinna* og *Morkinskinna*. Navnene har de fått etter utseendet. De var som de fleste middelalderdokumentene skrevet på pergament, som er fint, tynt kalveskinn. Av andre sagaer som kan nevnes er *Ágrip* og *Den legendariske sagaen* om Olav den Hellige.

Det var tette bånd mellom Island og Norge, og i Håkon Håkonssons tid ble Island også en del av Norgesveldet. Mange historikere har påvist at Snorre legger spesielt stor vekt på den norske kongeætten, Hårfagreætten og dens rettmessige krav på Norge. På mange måter opptrer han som en partisk historiker, og det virker som han ofte fremhever det som støtter opp om kongeætten og omvendt hopper over eller vektlegger lite det som kan være mindre heldig. Den norske kongeætten stammer fra den svenske Ynglingeætten som igjen stammer fra Gudene, med Odin som stamfaren. Halvdan Svarte, aktuell i forbindelse med undersøkelsene i Halvdanshaugen på Stein på Ringerike er den første som har sin egen saga i *Heimskringla* og som regnes som en sikker historisk person av de mange kongene i *Heimskringla*.

Snorre omtaler i *Heimskringla* Harald Hardråde som grunnlegger av Oslo - "*Kong Harald lot sette kaupstad aust i Oslo*". Dette må ha vært ca. 1050, og det er Snorres beretning som dannet grunnlaget for feiringen av Oslos 900-årsjubileum i 1950. Noen har ment at Snorre har vært påpasselig med å fordele storverk mellom Ynglingeættens konger, og det å grunnlegge byer er ett slikt storverk. I følge Snorre grunnla Harald Hårfagre Tønsberg, Olav Tryggvason Trondheim,

Olav Haraldsson den Hellige Borg (Sarpsborg), Harald Hårdråde Oslo og Olav Kyrre Bergen. Byoppkomst er ikke så enkelt, viser det seg, og historikere har lenge hatt mistanke om at byoppkomsten i Norge ikke var akkurat slik som Snorres beretninger skulle tyde på. En mistanke kan man få når Oslo nevnes også i forbindelse med en eldre konge, nemlig Olav den Hellige. Han overnattet i Oslo i 1021 ifølge *Den legendariske saga*, forfattet tidlig på 1200-tallet, men ikke av Snorre. Flere sagaer nevner også navnet Oslofjorden i forbindelse med Olavs opphold i Viken på denne tiden.

Arkeologiske utgravninger

For å komme nærmere spørsmålet om det eldste Oslo og dets datering, må vi gjøre bruk av arkeologiske kilder, levninger funnet i jorden. Arkeologiske utgravninger i Oslos bygrunn har foregått helt tilbake til 1860-årene, og svært meget av det vi vet om byens topografi og monumentalbygninger, som kirker, klostre og borger, stammer fra utgravninger i forrige århundre og i vårt århundre frem til 2. verdenskrig. Problemet har vært dårlige muligheter til datering av levningene og at man ikke har brydd seg så meget om gjenstandsfunn og rekkefølgen i jorden av lag og konstruksjoner. Derfor er det utgravningene etter siste verdenskrig som gir oss mest informasjon om byens eldste historie og spesielt utgravningene fra 1970 og senere.

Bybebyggelse på Mindets tomt og Søndre felt

Den eldste bymessige bebyggelsen som hittil er blitt utgravd i Gamlebyen går tilbake til ca.1025. Det er bygårder som har ligget inntil *Vestre strete*.

Bygårdene hadde spredt bebyggelse av bolighus og hus for handel, håndverk og jordbruksvirksomhet. Skillet mellom dem ble markert med gjerder. Det er flere slike tomter skilt med skigarder vinkelrett på stretet. Bygningene hadde samme orientering som gjerdene og stretet. Den ordnete bebyggelsen viser at byetableringen har vært en ordnet prosess, og at bebyggelsen ikke vokste

tilfeldig frem. Parallelt med tomtegrensene lå i sydvest *Clemensallmenningen*. Den hadde sitt navn etter Clemenskirken sydvest for denne gaten og er nevnt en rekke ganger i beretninger og brev fra 12- og 1300-tallet.

Clemenskirken

Clemenskirken er nøkkelen til å komme enda lengre tilbake i tid enn 2.fjerdedel av 1000-tallet. Den steinruinen som kan sees i dag ble utgravd av arkitekt Gerhard Fischer i 1921. Foranledningen til utgravningen var at det skulle bygges garasjebygg for Jernbanen, bygget Saxegaardsgaten 11. På grunn av garasjebygget måtte koret på kirken, litt av skipets østmur, samt mesteparten av kirkegårdsmurene mot *Clemensallmenningen* og mot *Østre strete* fjernes. Mesteparten av selve kirken kunne imidlertid bevares på stedet, skjønt den ble sørgelig inneklemt, ikke bare pga selve bygget, men også pga den kjørebroen som gikk mellom fløyene i vest. I våre dager ville ikke en bygning blitt tillatt reist så nær inntil en ruin.

Clemenskirken er også nevnt i skriftlige kilder, men først på 1200-tallet. Da var den sognekirke for den søndre bydelen av Oslo, slik som Korskirken var for den nordre. Men kirken er som nevnt eldre, fra rundt 1100, kanskje fra Sigurd Jorsalfars tid, kanskje før. Formen er uvanlig, idet skipet, den delen som vanlige kirkegjengere hadde adgang til, var toskipet. Det er bevart deler av to store pillarer som stod i midten av kirken. Trolig har de båret et flatt tretak. Kirken har neppe hatt hvelv i skipet. Det har vært gjettet på at loftet på kirken kunne ha funksjon som lagerplass for varer. Det er ikke ukjent i Nord-Europa og kan ikke utelukkes. Siden har kirken gått over til å bli sognekirke. Men samtidig med Clemenskirken ble det bygget ytterligere 2 steinkirker i Oslo som har sett omtrent likedan ut. Den ene er Edmundskirken på Hovedøya. Den ble tatt over av Cisterciensermunkene i 1147, men er altså eldre. Den andre er Mariakirken på Sørenga.

Denne mangler riktignok midtpillarer, men er for øvrig svært lik i form, detaljer og byggeteknikk. Ruinen av Clemenskirken ligger orientert ca. øst - vest, slik som kirker i middelalderen skulle gjøre. Og begravelsene på den tilhørende kirkegården hadde samme orientering. De døde skulle etter vanlig kristen oppfatning ha hodet i vest, slik at de kunne se mot øst, mot soloppgangen på den ytterste dag, dommens dag, da Kristus skulle gjenoppstå. Langt de fleste av begravelsene på Clemenskirken kirkegård ble fjernet, hele 952. Svært mange havnet som skjeletter i hyllene til Anatomisk institutt og har vært gjenstand for lærd forskning innen medisin og anatomi. Noen knokler og hodeskaller havnet rundt i Gamlebyen, da man den gang ikke var så nøye med å samle inn alt materialet. Det som i vår sammenheng er spesielt å merke seg er en liten gruppe begravelser inntil kirkegårdsmuren mot Østre Strete. De lå orientert på en annen måte enn begravelsene for øvrig.

I 1961-62 bygget veimyndighetene Loenga bro og dekket til enda mer av Clemenskirken. Nå var det bare så vidt man kunne se den innklemte ruinen. Heldigvis var det gjort arkeologiske undersøkelser der hvor bropillarene skulle stå, men selv om det ble funnet skjeletter vest for Clemenskirken, ga ikke funnene noen viktig ny informasjon. I 1970 hadde veimyndighetene revet ned store deler av leiegårdsbebyggelsen i Gamlebyen syd for Ladegården, bl.a. ut mot Bispegata i Nord, der hvor gaten går i dag og mot Kanslergata i vest, der hvor støyvollen nå er. Foranledningen var planene om å bygge mer motorvei gjennom Gamlebyen. De store arkeologiske utgravningene på "Mindets tomt" og på "Søndre og Nordre felt" i 1970-77 skyldtes disse planene som heldigvis ikke ble realisert. Også over Clemenskirken skulle veien gå, og Saxegaardsgaten 11 skulle rives. Da arkeologen Ole Egil Eide i 1970-71 gjennomførte arkeologiske utgravninger der hvor de nye brofundamentene skulle stå, gravde han meget

lengre ned enn Fischer, og han fant begravelser under fundamentene til steinkirken. Dette viser at de måtte være eldre enn denne og tilhøre en eldre kirke, fra 1000-tallet. De øverste begravelsene som Eide fant under kirken var orientert øst-vest, akkurat som begravelsene som tilhørte steinkirken. Men de lå altså dypere ned og inn under steinkirken. De var stort sett gravd ned i sand, og det ble antatt at dette var naturbakken på stedet. Stor var da overraskelsen da det viste seg å være begravelser også under sandlaget, uten at dette var gravd gjennom. Sandlaget var altså påført, og det måtte være gjort av mennesker. Det 40 – 50cm tykke sandlaget er trolig et utjevningslag for en kirke og en kirkegård som er eldre enn den som ble anlagt rundt 1100. Sandlaget er av samme type som er funnet under Mariakirken og Kongsgården lengre sydvest, på Øra. Her er det gode grunner til å sette sandlaget i forbindelse med Harald Hardrådes byggearbeider rundt midten av 1000-tallet.

Etter hvert ble det under sandlaget i Clemenskirken funnet mange begravelser, hele 62 stk. på et område på til sammen under 100m². Alt tydet på at begravelsene var eldre enn Harald Hardrådes tid, men hvor meget eldre? Spesielt for begravelsene var orienteringen. Skjelettene lå nærmest nordvest-sydøst med hodet i nordvest. Lite tydet på at begravelsene var hedenske. De hadde et klart kristent preg. Til kristen gravskikk hører vanligvis ikke gravgaver, og det ble ikke funnet noen gjenstander i dem, unntatt noen hasselkjepper. Slike kjepper er kjent fra tidligkristne gravplasser og er blitt tolket som et gjenoppstandelsessymbol og et symbol på livstreet. Langt de fleste av skjelettene lå i trekister satt sammen av kistebord. Men noen av kistene var uthulte trestammer, en kistetype som finnes i de aller eldste kristne gravplassene i Syd-Skandinavia, bl.a. i Lund. Alt tyder på at det var en kristen gravplass, selv om det på det lille området ikke ble funnet noen kirke som gravplassen kan ha tilhørt.

Men spørsmålet om datering stod fortsatt åpent. Siden det ikke var noen gjenstander som kunne dateres, måtte andre metoder brukes. Det er mulig få en omtrentlig datering av organisk materiale ved måling av innholdet av radioaktivt kullstoff, den såkalte C14-metoden. C14-laboratoriet ved Universitetet, da Høyskolen i Trondheim kom frem til følgende datering basert på flere funn: De eldste begravelsene er sannsynligvis fra mellom 980 og 1030 e.Kr. Det er ikke mulig å komme nærmere i nøyaktighetsgrad. Også en annen dateringsmetode er benyttet. På det meste ble det under steinkirken funnet 7 begravelser over hverandre. Hver yngre begravelse hadde ødelagt deler av den eldre på et tidspunkt hvor bare skjelettet var igjen. Ut fra opplysninger fra kirkegårdsgraveren på Gamlebyen kirkegård synes det klart at dette minst har tatt 15 år for hver begravelse. Dette utgjør til sammen et tidsspenn på minst 90 år forut for steinkirken. Ut fra disse to metodene og ut fra sammenligningen med funn fra Syd-Skandinavia er vi altså kommet frem til en datering for de eldste begravelsene på begynnelsen av 1000-tallet eller slutten av 900-tallet. År 1000 er et rundt tall som kan forsvares ut fra dette.

Det er all grunn til å tro at det har vært reist en kirke, sikkert en trekirke, rundt år 1000 og at begravelsene ble lagt rundt denne. Dette er da den første kirken av i alt 3 på stedet. Vi vet ikke nøyaktig hvor denne kirken har ligget, men vi vet hvordan den har vært orientert, nemlig slik som begravelsene. De eldste begravelsene som Eide fant under steinkirken var orientert helt på samme måte som begravelsene som Fischer fant inntil kirkegårdsmuren mot Østre strete, nemlig vinkelrett på denne. Dette er den samme orienteringen som *Clemens-allmenningen*, parallelt med kirkegårdsmuren mot nordøst. Det er all mulig grunn til å tro at gateløpene har bestemt avgrensningen av kirkegården, og at kirken er blitt orientert på samme måte. Det er en

rekke eksempler på at man ikke var så nøye med å følge geografisk øst – vest i den første delen av middelalderen. Det var gjerne andre, mer praktiske hensyn som fikk bestemme, med mindre avviket ble for stort. Clemensallmenningen hadde som nevnt samme orientering som den alminnelige bybebyggelsen lengre nord. Selv om denne trolig er litt yngre enn den eldste kirken, spiller dette mindre rolle, da det synes klart at kirken er tilpasset bystrukturen. Sannsynligvis ble kirken plassert i et område som ennå ikke var tett bebygget. Den eldste bebyggelsen behøver ikke å ha vært særlig stor, men må ha hatt en viss tetthet og struktur. Jeg kommer tilbake til hvordan bebyggelsen kan ha sett ut.

Den eldste Clemenskirken

Hva slags kirke var det som ble reist rundt år 1000? Det kan ikke ha vært en steinkirke, men en trekirke og trolig en liten og enkel kirke med jordgravde stolper og stående veggtiler. Sannsynligvis var den, slik som den senere steinkirken, viet til St. Clemens. At en kirke i middelalderen var viet til en helgen betydde ikke bare at kirken stod under denne helgenens spesielle beskyttelse, men normalt også at kirken hadde oppbevart en del av denne helgenen eller noe som kunne forbindes med helgenen. Dette var en relikvie, og slike relikvier ble gjerne oppbevart i et eget lite avlukke i alterplaten, ofte murt igjen. Senere i middelalderen ble det vanlig at relikviene ble plassert i flotte utsmykkete relikviebeholdere og til og med i beholdere der de kunne sees gjennom glass, såkalte monstranser. Clemens var Romas første biskop. Han ble tatt til fange rundt år 100 under keiser Trajan og sendt til slavearbeide i et steinbrudd på Krim i Svartehavet. Her hjalp han sine medfanger og vant mange for kristendommen. Dette likte ikke Keiserens stattholder. Han lot ham drukne ved å senke ham i havet med et anker bundet om halsen. Men da keiserens menn var borte, trakk Gud havet tilbake, og der på bunnen fant de troende av stein-

bruddsarbeiderne som var ute på havet og lette etter Clemens et strålende kapell og liket av Clemens lå der i et marmorskrin. De bar ham opp og begravde ham. St.Kyrillus, slavernes apostel, fant på 800-tallet menneskebein og et anker i en haug på Krim. Dette måtte være St.Clemens grav. Hans jordiske levninger ble fraktet til Roma, og lagt i høyalteret i St. Clemente, Clemenskirken som var blitt reist der til minne om ham på 300-tallet.

St.Clemens var sjøfarernes helgen. Men i Syd-Skandinavia er det en rekke eksempler fra tiden rundt 1000 på kirker viet til St. Clemens sammen med kongsgårder. Kongene stod sentralt i misjonsvirksomheten og utnevnte selv biskoper. At kirkene ble viet til St.Clemens, kan ha sammenheng med at danskekongen hadde fått Clemens-relikvier fra den tyske keiseren. Noen vil hevde at den danske kongen var den tysk-romerske keiserens vasall, dvs. formelt undergitt ham og at den norske kongen i perioder i sin tur var vasall under danskekongen. I Norge finnes en tidlig Clemenskirke til, nemlig i Trondheim. Den lå i tilknytning til den eldste kongsgården, og er sannsynligvis fra før Olav Haraldssons tid. Trondheim skal i følge Snorre være grunnlagt av Olav Tryggvason, og 997 er blitt satt som bygrunnleggingsåret. Men det er ikke sikkert at det er han som skal ha æren for byoppkomsten i Trondheim. Det pågikk en intens drakamp mellom den danske og den norske kongen om overherredømmet i Norge.

Clemensrelikviene kan naturlig ha kommet til Norge fra danskekongen. Norge var, enten man liker det eller ei, dansk i deler av vikingtiden. Kong Harald Blåtann reiste omkring 980 en stor stein på sin kongsgård i Jelling i Midt-Jylland. På steinen står det med runer at ”*Harald bød gjøre disse kumler efter Gorm sin fader og Tyra sin*

moder, den Harald som vant sig al Danmark og Norge og gjorde danene kristne”.

Kongemakt og skandinavisk storpolitikk i sen vikingtid og tidlig middelalder

Oslofjordsområdet må politisk ha hatt en helt spesiell stilling i sen vikingtid og tidlig middelalder. Dette var ikke en del av Håkon jarls eller Ladejarlenes styringsområde, men stod under direkte kontroll av danskekongen selv. Vestfold har hatt spesiell betydning, og her har det vært dansk innflytelse og trolig også tidvis overhøyhet helt tilbake til begynnelsen av 800-tallet. Historikeren Klaus Krag og andre har poengtert at Snorre ikke er til å stole på når han regner Vestfold som Ynglingeættens kjerneland. Harald Hårfagres rikssamling foregikk tvert imot trolig fra Vestlandet, fra Haralds svigefar og hans forbunds-feller. Slaget ved Havsfjord var dermed mellom Harald fra Vest- og Nord-Norge og høvdinger fra Sør- og Østlandet.

Snorre kan ha understreket Ynglingeættens tilknytning nettopp til Vestfold fordi dette viktige området var så omstridt. Oslo i bunnen av Oslofjorden ligger gunstig til for sjøveis transport langt inn i landet. Men båtene som seiler inn hit er sårbare, både for vind i de trange sundene ved Drøbak og ikke minst militært. Mens det kunne være nok bare å beherske et mindre område i ytre Oslofjord (*Foldin*, sml. Østfold, Vestfold, Follo), så måtte man i indre Oslofjord beherske hele området fra Jeløya og helt opp til Romerike. Ellers ville sjøverts handel være utrygg. Det er rimelig å tenke seg at en slik militær stabilitet først ble skapt en gang på 900-tallet, og at mulighetene for å etablere en by med handelsfunksjoner og militære funksjoner innerst i Oslofjorden nå var til stede.

Det er all grunn til å anta at danskekongen var den reelle hersker over Norge mesteparten av tiden mellom ca.960 og 1035, og at overherredømmet over Oslofjordområdet har hatt enda lengre tradisjoner og vart lengre. Flere av Harald Hårfagres sønner dro til danskekongen for å be om støtte, både Håkon den Gode, Harald Gråfell og Erik Blodøks. Erik Blodøks sin mor var datter av danskekongen. Ved Håkon den Godes fall i 960 overtok sønnene til Erik Blodøks Norge med full støtte fra danskekongen og trolig som hans vasaller. Harald Gråfell ble drept av danskekongen, trolig fordi han ble for selvstendig etter å ha ryddet sine brødre og andre konkurrenter av veien. Håkon Jarl ble i 1074 Harald Blåtanns håndgangne mann i Norge og styrte landet for ham. Men Vikenområdet styrte Harald selv.

Det danske overherredømmet fortsatte i Eirik og Svein ladejarlers tid, samt også i store deler av regjeringstiden til Olav Tryggvason og Olav den Hellige, da under danskekongene Svein Tjugeskjegg og Knut den mektige. Etter Olav den Helliges fall i 1030 på Stiklestad var Norge fortsatt under dansk kontroll med Svein Alfivasøn, frillesønn av Knut den Mektige. Da Olav Haraldsons frillesønn Magnus etter Knut den mektiges død ble hentet fra Gardarike (Kiev), ble han tatt til konge i 1035, men danskekongen Hardeknut stod på sin arverett til Norge. Men fordi Hardeknut kjempet med sin halvbror om et enda viktigere land enn Norge, nemlig England, var han villig til å inngå et kompromiss med Magnus. Det var nok for å ha ryggen fri i nord i bestrebelsene på å erobre tilbake England. Kompromisset var at den som levde lengst skulle arve den andres rike. Kong Hardeknut av Danmarks døde i 1042, og Magnus ble konge av Danmark også. Siden det tidspunktet varte det helt til dronning Margrete før Danmark igjen var i samkongedømme med Norge. Men Oslofjordområdet hevdet hele tiden danskekongen sine gamle rettigheter til, bl.a. kong

Valdemar den store som mot støtte til Erling Skakke og Magnus Erlingsson fikk aksept for eiendomsretten til hele Viken nord til Rygjarbit (nord blir brukt på samme måte som i Nordvegen, navnet på Norge). Erling Skakke ble dansk jarl og fikk overhøyhet over Viken.

Magnus døde i 1047, og da fikk landene hver sin konge, Danmark Sven Estridsson, Norge Harald Hardråde. Harald Hardrådes angrep på Hedeby i Danmark og også på England i 1066 må sees som et uttrykk for at han betraktet disse landene som sin rettmessige arv etter Knut den mektige. Snorres formulering om grunnene til at Harald Hardråde ”grunnla” Oslo passer også godt til dette. *”Kong Harald lot reise kaupstad øst i Oslo og satt der ofte, fordi det var godt om forråd der og lett å få hærmannskap i omegnen. Der satt han godt til for å forsvare landet mot danene og også til å gjøre angrep mot Danmark*”

Den politiske og militære bakgrunnen er nevnt som viktige indisier på at Osloområdet var under dansk kontroll i store deler av tiden rundt år 1000. Clemenskirkenavnet peker også i retning av Danmark. Navnet Trælberg syd for byen kan også ha sammenheng med dansk styre. De store ringborgene i Danmark fra rundt år 1000 kalles Trelleborger. Men det er heller tvilsomt om det har vært en slik borg i Oslo. En mer sannsynlig sammenheng med tidlig danskestyre har herreds-inndelingen. *Osloherad*, *Bergheimsherad* (Bærum) og *Skogheimsherad* (Asker) var de tre sentrale bygdene i Oslosysle. Herreds-inndeling er i utgangspunktet et dansk fenomen og det forekommer alt i sen vikingtid. Senere spredte det seg til Syd-Sverige. I Norge er det bare i Oslofjordsområdet denne inndelingen finnes, og den er klart kystbundet. Det kan være en levning etter dansk styre, for eksempel under Harald Blåtann. Vingulmork er den gamle betegnelsen på Osloområdet og Østfold. Det gamle senteret i søndre Vingulmork, Borgar-

sysle var i Sarpsborgområdet. Herfra kjenner vi Tuneskipet fra vikingtiden og her anla ifølge Snorre Olav Haraldsson byen Borg, tro-
lig som et ledd i stridighetene mot svenskene. Her lå i middelalderen fylkeskirken for Søndre Vingulmork, Tune kirke. Tilsvarende fylkes-
kirke i Oslosysle var Aker kirke.

Byer i sen vikingtid

De eldste byene i Skandinavia dateres tilbake til 900-tallet. Riktignok er det eldre bylignende sentra kjent fra 800-tallet og helt tilbake til 700-tallet, som Hedeby/Slesvig og Ribe i Danmark, Birka ved Mälaren i Sverige og Kaupang i Tjølling i Vestfold. Men disse har ikke vært regnet som ordentlige byer. En by skal være en tettbebyggelse, dvs. at det er en befolkningskonsentrasjon og bebyggelsen skal være permanent, dvs. helårig. Men dette er ikke nok. I en by er samlet de sentrale samfunnsfunksjonene som administrasjon og konge- eller høvdingresidens, militært støttepunkt, lovfunksjoner og religiøse sentralfunksjoner, i tillegg til økonomiske funksjoner i form av handel og håndverk. I vikingtiden var disse funksjonene ofte spredd. For eksempel var Kaupang ved Viksfjorden i Vestfold en tettbebyggelse med handel og håndverk i tilknytning til havnen. Det var også en gravplass der. Men høvdinggården var ikke på samme sted, og heller ikke det religiøse senteret eller tingstedet. Disse funksjonene var spredt innenfor et større område i Tjølling.

Oppkomsten av byer i Skandinavia hadde med maktkonsentrasjoner å gjøre, først og fremst med fremveksten av kongedømmene. Det norske kongedømmet vokste frem på 900-tallet. Dessuten hadde nok kristendommens innførelse en del å si fordi denne religionen var hierarkisk i sin struktur. Det var kongen som utnevnte biskoper i den eldste kirken, og biskopene fulgte kongen sammen med hirden. En by kunne brukes bevisst av kongen for å øke sin makt og også sin

rikdom. Det tradisjonelle kongedømmet var basert på at ressurser ble tilført kongen og hans hær, først og fremst landbruksprodukter. Til gjengjeld fikk bøndene militær beskyttelse og enkelte andre ytelser. Fordi kommunikasjonene var dårlige, iallfall til lands, var det nødvendig for kongen og hans følge å ambulere. De dro på såkalt veitsle. Ambuleringen var også nødvendig for å holde den militære kontrollen. Etablering av en by forutsatte at nok ressurser i form av jordbruksvarer kunne tilføres til at de kunne underholde en befolkning som ikke selv produserte mat. I byene holdt også kongen og hans hird til om vinteren, såkalt juleveitsle. Vanligvis var det i den viktigste byen. Noen av varene som ble brakt til byen kunne brukes til handel, og her var en mulighet for kongen og hans menn til å få inntekter ved toll og avgifter og også til å skaffe seg varer selv, f.eks. kostbarheter fra utlandet. Kongen hadde forkjøpsrett til importvarer. Kongens gjenytelse var også militær beskyttelse og organisering av lov og orden.

Oslo-området i vikingtiden

De sentrale kommunikasjonsårene i vikingtiden gikk fra begge sider av ytre Oslofjord og innover i landet. I øst var det Glommavassdraget. Her lå Borg og Tune. I vest var det Lågendalen med Kaupang og Skien og også Drammensfjorden. Sentralt mellom disse lå Borre. Mange fosser og stryk gjorde imidlertid at vanlig handelsskipsfart var problematisk. Indre Oslofjord lå mer avskjernet. Det er få tegn på kontakt med utlandet før godt opp på 900-tallet. Da blir det flere funn av frankiske sverd, og også generelt mer tegn på rikdom. På Teisen ble i 1844 funnet en stor sølvskatt med armringer, betalingssølv og mynter. Myntene gir en datering til 2. fjerdedel av 900-tallet eller rundt 950. Flere steder er det funnet graver med rikt gravgods, spesielt våpengraver, bl.a. på Berg, på Lofthus og i Geitmyrsveien. Rikheten på jern vises også i funnet av jernbarrer ved Ullern idrettsplass, datert

til sen vikingtid eller tidlig middelalder. Jern ble ikke utvunnet i myrer i Oslodalen, men kom i transitt fra det indre Østlandsområdet og gav rikdom til de høvdingene og handelsfolkene som kunne kontrollere handelen med slike produkter. Dette gjelder sikkert også kleberstein, hvor noen av de største bruddene var på Romerike, i Piggåsen mellom Fet og Blaker.

Basis for bosetningen i Oslodalen var imidlertid jordbruket, og jordbruksbosetning er kjent tilbake til steinalderen. I vikingtiden var det ca.80 gårder i Oslodalen. De fleste av disse gårdene var på denne tiden gamle og store, og jordbruksproduksjonen har trolig vært stor. Tilsvarende rik bygd var det i Bærum og Asker. Går vi videre mot øst fra Groruddalen og krysser Nitelva, kommer vi til Romerike. I middelalderen var Oslo Romerikes havneby, har historikeren Edvard Bull hevdet. Romerike hadde en rik jordbruksbygd i jernalderen. Oslodalen med Bærum og Asker, Romerike, Nittedal og Follobygdene i syd var også et stort nok område til å gi rikelige forsyninger av landbruksprodukter til en by, og også andre produkter. Det var også god tilgang på andre naturressurser, som fisk, vilt, trevirke og bygningsstein.

Vi kjenner navnene på langt de fleste gårdene i Oslodalen i vikingtiden. Påfallende mange av dem har gamle navn. Den sentrale gården var Aker, ved nåværende Gamle Aker kirke. Gården ble på 1100-tallet prestegård til kirken og har ligget like vest for denne. Til gården hørte området helt ned til sjøen ved Akersneset. Hele 40 gårder med navneendelsen -vin (eng) ligger i Oslodalen rundt Aker. Vi kjenner dem i dagens bydelsnavn, som Skøyen, Ullern, Vindern, Blindern, Tåsen, Disen, Hovin, Økern, Teisen, Tøyen (*Taugvin*) og *Volin* (sml.Vålerenga). Et annet sentralt område var trolig Hof -

Huseby. Husebynavnet har vanligvis sammenheng med lokale styringssentra i yngre jernalder og kan skrive seg fra tidlig vikingtid.

Lokale forutsetninger for Oslos oppkomst

Hva var bakgrunnen for å anlegge en kongsgård på Øra ved Alnaelva? Det er svært sannsynlig at Aker gård på et visst tidspunkt i vikingtiden ble kongsgård og sete for kongens lokale representant i denne delen av Vingulmork. Vi vet at Aker gård og alle sogneprestens inntekter fra Aker sogn ble gitt av biskop Helge til Nonneseter kloster i 1186, trolig da klosteret ble anlagt. Biskopen fikk ganske sikkert dette godset av kongen, trolig på begynnelsen av 1100-tallet. Akerselva (*Frysja*) var farbar med båt opp til Nedre Foss, i høyde med Aker gård. Denne havnen ble etter hvert trolig for liten, både pga den generelle landhevingen som resulterte i lavere vannstand, og fordi behovet for mer plass i kongens egen havn ble større. Sannsynligvis ble det aktuelt å grunnlegge en by etter modell fra andre steder i Skandinavia.

Da kongen eller hans årmann bestemte seg for å anlegge en slik by, var alternativene i Oslodalen ikke så mange. Av farbare elver var det bare Akerselva og nederste del av Alnaelva. Elvemunninger var utmerkete landingsplasser ut fra datidens teknologi. Ved munningen av Akerselva var det svært lavlendt og leirete. Nordbredden av Alnaelva var et meget bedre alternativ. Her var det sandavleiringer som gav bedre grunn. Topografisk er det verd å merke seg hvilken betydning havnivået kan ha spilt. På 8- og 900-tallet var havnivået ca.5 m høyere enn i dag. Fra slutten av 900-tallet sank det drastisk ned til ca.3,5m på slutten av 1000-tallet. Forskjellen skyldes først og ettervirkninger etter istiden, da jordskorpen ble presset ned og havet stod ca.220m høyere enn i dag. Landet har hevet seg, mest til å begynne med. Fortsatt i dag

er det en landhevning på ca.4mm per år. Men også endringer i havnivået har hatt betydning. I området der Kongsgården ligger i dag ligger naturbakken på mellom 7,5m lengst nordøst og 6,5m i sydvest. I området for Mariakirken ligger naturbakken på mellom 5 og 4m. Ut fra dette var det ikke mulig rundt år 1000 å anlegge noe bebyggelse der Mariakirken ligger nå, men vel der Kongsgården ligger.

Området mellom Bjørvika og Alnaelva er som en trekant med slak helling ned mot Bjørvika i vest og brattere ned mot Alnaelva. På høyeste punktet ligger naturbakken på rundt 16moh i dag. Hellingen ned mot Øra er også ganske jevn. Markoverflaten er vanligvis sand i 0,5 til 0,8m dybde, derunder leire. Det er langt ned til fjell. Det er ved utgravninger funnet røtter av oretrær syd for Bispegata. Like vest for det høyeste punktet, nord for Bispegata (middelalderens *Bispeallmenning*) er det ved arkeologiske utgravninger i 1980-årene funnet deler av en åker fra 900-tallet og bebyggelsesrester som kan være fra en gårdsbebyggelse. Det er umulig å si hvor stort åkerarealet kan ha vært, men det har ikke vært plass til noen storgård her. Sannsynligvis har gatenavnet Geilene sammenheng med en slik gård. Geil er det samme som fegate, en inngjerdet passasje hvor dyrene kunne gå ut fra gården og til beiter utenfor innmarken. Gatene som var navnet på veifarene mellom byen og Galgeberg, kan også tolkes på samme måten, og til og med Geitabru kan være sammensatt med det samme ordet, *gate* som betyr portåpning. Denne gården med fegater kan meget vel ha hatt navnet Oslo. Oslo er vanligvis tolket som en sammensetning av *os-* = ås (Ekebergåsen) eller *os-* = æser (de gamle gudene) og *-lo* = engslette.

Det naturlige stedet for en båtplass til gården Oslo har vært den nordre bredden av Alnaelva, nær munningen. Her var det avleiret elvesand som ga en mer stabil grunn enn silten og leiren mot Bjørvika i vest.

Stedsnavnet Øra betyr sand (gmlno. *Aur*). Her ved strandbredden kan det ha stått noen naust. Veien mellom gården og båt-plassen har naturlig gått langs høydedraget på halvøya. Denne strukturen er det trolig kongemakten har brukt ved anleggelsen av byen, og de har brukt det gamle steds- og gårdsnavnet. Havnen ble etablert på Øra der det var god plass, og hvor elvemunningen var så bred at det ikke var noen problemer med manøvrering. Samtidig lå båtene i le, og de kunne lett trekkes opp på land, den vanligste måten å fortøye båter på i vikingtiden. Neset ut mellom elva og Bjørvika egnet seg for å anlegge en befestet kongsgård. Ut fra høydeforholdene kunne denne ha ligget der hvor 1200-tallets kongsård ble bygget. En annen mulighet var området like syd for Clemenskirken. Uansett ga ikke naturen noen fullgod beskyttelse. Veien fra gården ga naturlig utgangspunktet for hovedgaten gjennom byen og strukturering av byen med tomter. I middelalderbyen het den *Eyrastrete* (Ørestrete) eller Østre strete. Clemenskirken har sannsynligvis ligget i utkanten av byen mot nordøst.

Den eldste bybebyggelsen

Bystruktur

I tilknytning til kongsgården og havnen må det i det eldste Oslo ha vært en organisert handels- og håndverksbebyggelse, med gater, eiendomsgrenser og bygninger orientert i samme retning. At det ikke er funnet rester av bybebyggelse fra rundt år 1000 skyldes trolig at det har vært få moderne arkeologiske utgravninger syd for Clemenskirken ned mot Alnaelva, der hvor denne bebyggelsen må ha ligget. Da Clemenskirken ble bygget, ble den gitt den samme orienteringen som gatene som grenset inntil den i middelalderen. Kravene til orientering

av kirken øst-vest var ikke så strenge som de ble senere i middelalderen.

Det er godt mulig at kirkegården til den eldste Clemenskirken også hadde døde fra gårdene i Oslodalen. Den var stor nok til det. Trolig har det vært mellom 400 og 800 begravelser fra første halvdel av 1000-tallet. Men de fleste må ha vært fra Kongsgården og bebyggelsen rundt denne. Vi ville ikke kalt denne eldste bebyggelsen en by. Kanskje ikke folk i samtiden heller, til å begynne med.

Bybebyggelse på 1000-tallet

For å få et inntrykk av hvordan den eldste bebyggelsen har sett ut, må vi se på de eldste levningene fra utgravningsfeltene nord for Clemensallmenningen, datert til 2. Fjerdedel og rundt midten av 1000-tallet. Bygårdene, som det bare er gravd ut en mindre del av, har strukket seg mellom Østre strete og parallellgaten Vestre Strete (Langstrete), en avstand på ca.60m og var fra 11 til 15m brede, i snitt rundt 13m. Grensene var markert av grøfter eller gjerder. Særlig var skigarder vanlige som markering av bygårdsgrensene, både mot stretet og mellom bygårdene.

Bare rundt 20 % av det utgravde området har vært bebygget med hus, og de lå ikke ut mot gaten, men noe lengre inne på tomten. Husene var til boligformål eller næringsformål. Til den siste kategorien hører fjøs- og stallbygninger og bygninger som kunne tjene som varelagre og til håndverksproduksjon. Flere små bygninger med jordgravde stolper og grop i midten fylt med gjødsel kan ha vært fjøs for småfe og også vært brukt som latriner. På området var det også innhegninger hvor det har vært holdt dyr, og tykke lag med gjødsel er det funnet flere steder. Bolighusene er lette å identifisere ut fra ildstedene. I den eldste fasen er det funnet bolighus med jordgolv og åre i midten.

Bygningene har vært laftet eller konstruert med jordgravde stolper og reisverk. Flere renner vitner om tiltak for drenering av grunnen rundt bygninger, men slike renner eller grøfter kunne også ha funksjon som markering av eiendomsgrenser. Det kunne være flere eiere eller brukere innenfor samme bygård. Planker og bord ble lagt ned for at beboerne skulle kunne gå tørrskodd, men det var i den eldste tiden ikke større brolegninger slik som senere. Bygårdene hadde gjerne en brønn for å sikre vannforsyningen.

Bybefolkningen bestod av følgende kategorier:

- *Kongens menn*, regional og lokal administrasjon og soldater, samt tjenestefolk. Antallet vekslet med om kongen var til stede.
- *Kirkens menn*. Biskop og prester var dels i kongens følge, dels i byen.
- *Stormenn* som hadde gård og landeiendommer var de som fikk utdelt tomter av kongen og stod som eiere av de fleste bygårdene. De kunne bo her kortere eller lengre tid.
- *Byens alminnelige innbyggere* drev handelsvirksomhet, håndverk, husflid og husholdning. Ofte var det sikkert slik at samme person kunne utføre flere av virksomhetene.

Handelsvirksomhet og kjøpmannskap var den viktigste virksomheten i byen, ved siden av administrasjonen. Balansevekter vitner om slik virksomhet i den eldste tiden, da mynt var mindre vanlig som betalingsmiddel, mens naturalia og sølv etter vekt dominerte. Viktige handelsvarer kunne være klebergryter, jern, reinsdyrgevir, huder og pelsverk. Disse kunne fraktes med båt til eksport eller til andre landsdeler. Men varer som ble konsumert eller brukt lokalt, ble det også handlet med, og disse var nok vel så viktige. Det gjaldt jordbruksprodukter, fisk, kjøtt og levende dyr, trevirke og tømmer. Utenfra til byen kom finere tekstiler, voks, metallvarer som våpen og utstyr, samt

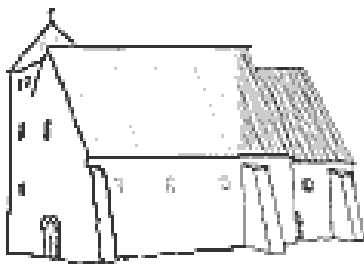
luksusvarer som vin, hvetemel og smykker. Fra andre norske områder sjøveien kom bryner og tørrfisk, hvalrossreip og tran. Det ble også handlet med håndverksprodukter, som sko, kammer, tekstiler og smedprodukter.

Håndverksproduksjonen var mest til bruk for byens egne innbyggere, men også til salg. De håndverkene som kommer best frem i funnene fra de arkeologiske utgravningene er skomakeri, kammakeri, trehåndverk og smedhåndverk. Det er uklart om det på begynnelsen av 1000-tallet har vært heltids profesjonelle håndverkere. Slike håndverkere kan ha vært omreisende og hatt med seg sine verktøy, mens råmaterialet ble skaffet av kundene. Kammakeren brukte helst gevir fra reinsdyr. Dette måtte fraktes fra Hardangervidda eller Rondane-Dovre. Skomakeren brukte huder av ku/okse eller kalv. Finest og mykest var geiteskinn. Alle disse dyrene var det god tilgang til i byen. Til trehåndverk var det mange treslag å velge mellom, og materialkunnskapen var stor. Til bygningstømmer ble helst brukt furu, i mindre grad gran. Til de forskjellige tregjenstander var det tydeligvis viktig å velge det beste treslaget, og det meste kunne finnes rundt byen. Metall til smedprodukter måtte fraktes utenfra, jern fra innlandet og finmetaller utenfra, eller ved nedsmelting av gamle smykker og mynter. Sølvgruvene ved Aker gård var ikke oppdaget så tidlig som på 1000-tallet. En rekke håndverk har ikke satt fysiske spor etter seg, selv om vi vet at de har blitt utøvet i det eldste Oslo. Tekstilhåndverk ble på denne tiden utøvet av kvinner, og håndtener til spinning og vevlodd er funnet i den aller tidligste bosetningsperioden.

Konklusjon

Oslos må ha blitt grunnlagt som by rundt år 1000. Nøyaktig når og av hvem kan vi ikke vite. Å feire 1000 års jubileum i år 2000 gir signal

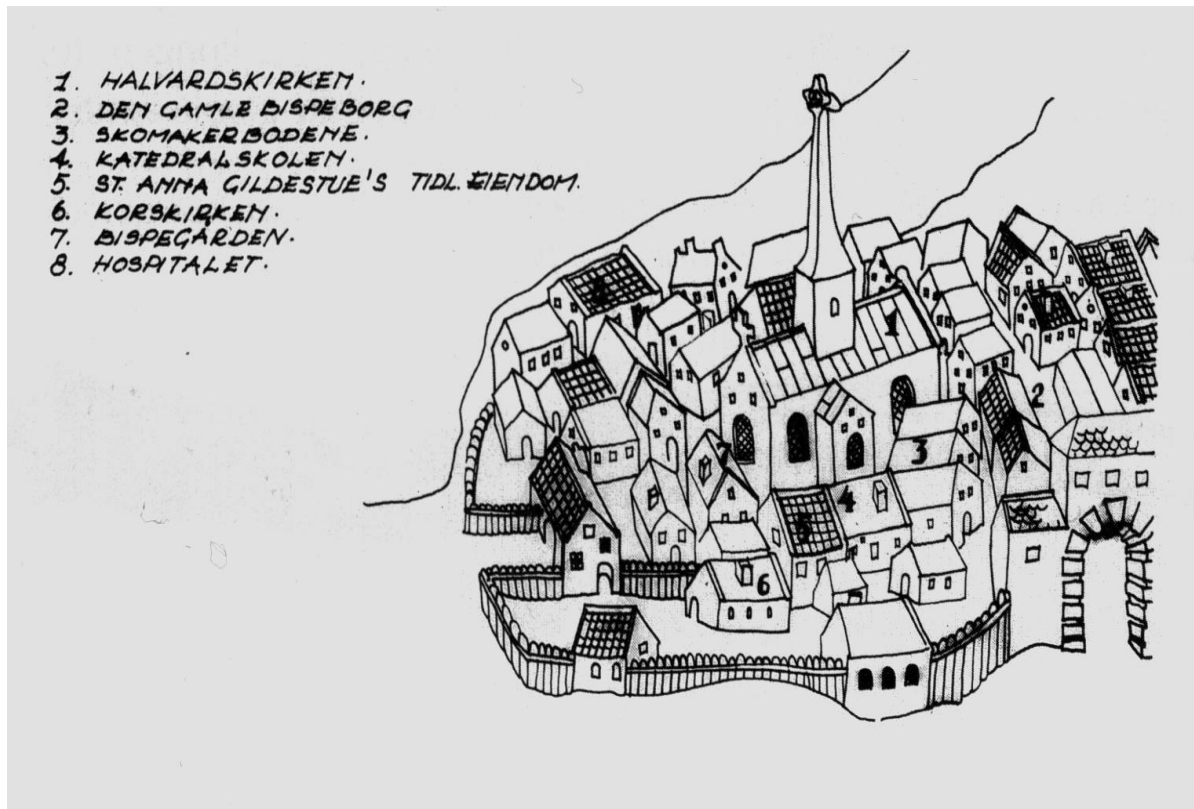
om den usikkerheten som hersker. 1000 år er et rundt tall. Vi skal heller ikke gjøre oss noen overdrevne forestillinger om størrelsen på den første bydannelsen. Men at byen er betraktelig eldre enn fra Harald Hardrådes tid, er sikkert. Ved byjubileet har Oslo kommune, Staten og byens befolkning fått muligheten til å markere hvor viktig historien er og også gjøre en skikkelig satsing for levningene av det eldste Oslo, for middelalderpark og middelaldermuseum. At ikke alle har kjent sin besøkestid ved jubileet, er bare å beklage.

Ovenfor, Clemenskirken fra ca. 1100 slik den muligens har sett ut i høymiddelalderen. Skisse etter rekonstruksjonstegning av Karl-Fredrik Keller. Fotoet nedenfor viser ruinene av Clemenskirken, med nordøstlige hjørnet og tårnfundamentet i forgrunnen.

Gamlebyen – et historisk skattkammer

I dag er Gamlebyen kanskje mest kjent for sin middelalderby – for ruinene. Noen av disse forteller om en svunnen storhetstid, som nådde sitt høydepunkt under kong Håkon Magnus V, da Oslo ble rikshovedstad. Håkon Magnus ble kronet i Hallvardskirken i 1299 og giftet seg samme år med dronning Eufemia av Rügen. Tegningen over, av tidligere byantikvar Kjeld Magnussen, er basert på et relieff på Frederik IIs sarkofag i Roskilde domkirke. Det er det tidligste, bevarte bilde av Oslo, slik byen kan ha sett ut på midten av 1500-tallet.

Gamlebyen historielag har som formål å verne om, og ta vare på, Gamlebyens kulturminner og 1000 år med byhistorie. Historielaget ble stiftet 23. oktober 1996.

Gamlebyen historielag ser det som viktig å skape interesse for, og spre kunnskap til bydelens innbyggere om den lokale historien.

Alle som støtter vårt formål, og vil arbeide for våre målsetninger er velkommen til å bli medlem i **Gamlebyen historielag**.

Gamlebyen historielags skriftserie - utgivelser

Redaktør: Helge Godø

1. *Lov og rett i MA – Rettssystem og rettssaker fra Oslo ca 1300*, av Tine Berg Floater
2. *Barndom i Oslo Ladegård*, av Jo Tenfjord
3. *Barndomsminne*, av John E. Abelson
4. *Tiggerordener i de norske byene i middelalderen*, av Inger-Johanne Ullern
5. *Forstaden under Ekebergåsen*, av Lars Thue
6. *Oslos oppkomst*, av Petter B Molaug
7. *Rikshovedstaden Oslo*, av Hege Roaldset
8. *Småglimt, dikt og bruddstykker fra Gamlebyens historie*, diverse bidragsyttere
9. *Småhusbebyggelsen fra 1860-årene i Ekebergskråningen – beskrivelse og registrering*, av Tove Larsen og Helge Godø